

Tatjana Šarić
Hrvatski državni arhiv
Marulićev trg 21
Zagreb

SRPSKO KULTURNO DRUŠTVO »PROSVJETA« U SOCIJALIZMU – PRILOG UZ SEDAMDESETU GODIŠNJICU OSNUTKA

UDK 930.253:[061.22Prosvjeta(497.5Zagreb)“1944/1980“

Pregledni rad

Rad obrađuje djelovanje Srpskoga kulturnog društva »Prosvjeta« od njegova osnutka 1944. do prestanka rada početkom sedamdesetih godina 20. stoljeća i formalnog ukidanja 1980. te njegovu povezanost s političkim srpskim predstavništvima unutar institucija vlasti FH/NRH/SRH – Srpskim klubom vijećnika ZAVNOH-a i Glavnim odborom Srba u Hrvatskoj. Budući da se historiografija ovom temom nije bavila u većoj mjeri, članak se uglavnom temelji na izvornim materijalima iz arhivskoga fonda Hrvatskoga državnog arhiva HR-HDA-640. Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta«. Iako je kroz gotovo četiri desetljeća svoga djelovanja »Prosvjeta« djelovala ponajprije kao kulturno i prosvjetno društvo Srba u Hrvatskoj, kroz nju su u pojedinim razdobljima reflektirane i političke konotacije koje će uzrokovati zastoj u njezinu radu samo nekoliko godina nakon osnutka, a poslije i njezino ukidanje.

***Ključne riječi:** SKD »Prosvjeta«, Srbi u Hrvatskoj, socijalizam, kultura, prosvjeta*

Osnutak »SKD Prosvjeta« i srpskih političkih predstavništava u FH/ NRH – povijesni kontekst

Ove se godine obilježava 70 godina od osnutka Srpskoga kulturnog društva »Prosvjeta« što je prigoda da se o povijesti i djelovanju toga društva pokuša dati zaokružena slika. Budući da je djelovanje »Prosvjete« bilo temom rijetkih pojedinačnih radova, ili je djelomice obrađeno u monografijama, probat ću, temeljeći istraživanje većinom na arhivskom fondu HR-HDA-640 SKD »Prosvjeta«¹ koji se čuva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu, dati odgovore na neka od pitanja na koja historiografija nije do kraja odgovorila. Kad govorimo o »Prosvjeti« treba

¹ HR-HDA-640. Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta« fond je koji se čuva u Odsjeku za gradivo političkih stranaka i udruga, a sadržava gradivo 1944.–1980.

reći kako je povijest toga društva bitna odrednica za izučavanje kulturne povijesti Srba u Hrvatskoj nakon Drugoga svjetskog rata.

Srpsko kulturno prosvjetno društvo »Prosvjeta« osnovano je tijekom Drugoga svjetskog rata, kad je 18. studenoga 1944. u glinskom hotelu »Kasina« održana osnivačka skupština društva. Za prvoga predsjednika »Prosvjete« izabran je dr. Dane Medaković, profesor iz Zagreba, a za potpredsjednike general-major Petar Drapšin i odvjetnik dr. Boško Desnica. »Prosvjeta« je osnovana kao jedna u nizu srpskih ustanova i tijela što je započelo osnivanjem Srpskoga kluba vijećnika Zemaljskoga antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH-a), pokretanjem lista *Srpska riječ*, izdavanje knjiga će preuzeti »Prosvjeta«, te nedugo prije toga i osnivanjem Srpskoga pjevačkog društva »Obilić«.² Bilo je to ratno vrijeme, potkraj 1944., kad je već bilo jasno da će saveznici odnijeti pobjedu u ratu, a s njima i tada već priznati partizanski pokret u Jugoslaviji. Komunistički je vrh stoga morao pronaći način kako zadovoljiti želje prečanskih Srba u budućoj državi, Srba koji su tijekom rata u velikoj mjeri stradali od ustaškoga terora (poginulih je bilo oko 17,3% od ukupnoga broja, što je proporcionalno gotovo pet puta više od Hrvata), te se stoga i masovno priključili partizanskomu pokretu i Komunističkoj partiji – Srbi su 1945. u Komunističkoj partiji Hrvatske (KPH) činili 43% članstva.³ Zbog nesumnjivo jakog utjecaja Srba u strukturi NOV-a i POJ-a i ZAVNOH-a, sva kulturna pitanja koja su se ticala srpskoga naroda ustvari su bila i politička, pa tako i pitanja koja su se odnosila na djelovanje SKPD »Prosvjeta«.⁴

Osim zbog velikih ratnih žrtava i angažiranosti u partizanskom pokretu, Srbi su svoje težnje za priznavanjem njihove posebnosti unutar FH/NRH temeljili i na položaju konstitutivnoga naroda u Hrvatskoj, što je navedeno i u svim hrvatskim ustavima, od onoga ZAVNOH-ova iz 1943. do Ustava iz 1974.⁵ Rješavanju nacionalnoga pitanja kao osobito osjetljivoga problema u Hrvatskoj i davanju zadovoljštine hrvatskim Srbima čelnici Komunističke partije odlučili su pridonijeti dopuštajući osnivanja i djelovanja srpskih institucija i tijela u Hrvatskoj.

Najprije je tako formiran Srpski klub vijećnika ZAVNOH-a, kao Srpski narodnooslobodilački klub vijećnika ZAVNOH-a, koji je bio i jedan od inicijatora osnutka »Prosvjete«. Odluka o osnutku toga kluba donesena je na sjednici Izvršnog odbora ZAVNOH-a 10. studenog 1943. u Otočcu. Činili su ga svi Srbi vijećnici ZAVNOH-a, a njime su Srbi u Hrvatskoj po prvi put dobili svoje predstavništvo i vodstvo, te im je time zajamčena puna ravnopravnost i jednakost s Hrvatima u Hrvatskoj.⁶ Predsjednik Srpskoga kluba vijećnika ZAVNOH-a bio je dr. Rade Pribičević, a sekretar Dušan Brkić. Formiranje takvoga kluba – Srpskoga kluba

² Višnjčić, Čedomir, »O Društvu«, 30.11. 2004., <http://prosvjeta.net/ciljevi/>, (25. 7. 2014).

³ Bilandžić, D. *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb: Golden marketing, 1999., str. 260.

⁴ Roksandić, D. *Srbi u Hrvatskoj. Od 15. stoljeća do naših dana*. Zagreb: Vjesnik, 1991., str. 144.–146.

⁵ Bilandžić, D., nav. dj., str. 259.

⁶ Zbornik dokumenata ZAVNOH-a 1943., dok. br. 173, 21. 11. 1943., 535., 537., Zagreb: IHRPH, 1964; Roksandić, D., nav. dj. str., 136.–137.

unutar ZAVNOH-a bilo je samo po sebi neobično, jer obično klubove unutar parlamenta formiraju samo političke stranke, što u komunističkom jednostranačju nije bilo moguće, pa se ovakav postupak može tumačiti kao taktički potez buduće vlasti prema Srbima, kojim im se potvrđuju njihova politička prava kako bi ih se, posredno, privuklo politici KPJ.⁷

Već tijekom rata odlučeno je da je potrebno održati Prvi kongres Srba u Hrvatskoj, što je i realizirano u jeku predizborne kampanje za Ustavotvornu skupštinu 29. i 30. rujna 1945. Na njem je donesena odluka o pretvaranju Kluba u širu političku organizaciju – Glavni odbor (GO) Srba u Hrvatskoj, koji je zamišljen kao široka masovna organizacija Srba u okviru Narodne fronte Hrvatske (NFH), a imao je ulogu političkoga rukovodstva svih Srba u Hrvatskoj.⁸ Na Kongresu je izabran Glavni odbor te su predloženi kandidati za Srpski odbor NF-a u Hrvatskoj.⁹ Za predsjednika je tada izabran dr. Rade Pribičević, a radno Predsjedništvo činili su Mile Počuća, Vujo Ratković, Dušan Rkman, Milutin Košarić, Simo Todorović, Jovo Borojević, Stevo Zečević, Dušan Popović i dr. Sekretarijat GO Srba činili su dr. Rade Pribičević, Dušan Brkić, Rade Žigić, Stanko Čanica Opačić, Bogoljub Rapajić, Čedo Borčić i Ilija Rikanović.¹⁰

Izrađen je tada i nacrt Statuta GO Srba u Hrvatskoj koji, na žalost, nije sačuvan, već je pronađen samo dio prve stranice. Na njoj stoji kako je GO Srba sastavni i nerazdvojni dio NF-a Hrvatske, da je političko predstavništvo Srba u okviru NF-a Hrvatske sa zadatkom okupljanja i ujedinjenja Srba u Hrvatskoj i radi jačanja NF-a.¹¹ Tako je GO Srba u Hrvatskoj nastavio i proširio djelatnost Srpskoga kluba vijećnika ZAVNOH-a kao novi oblik nacionalnoga okupljanja Srba.

Politbiro Centralnoga komiteta KPH, koji je imao direktivnu i odlučujuću ulogu u svim vidovima političkoga i društvenoga života, zamislio je da GO potiče ekonomski, politički i socijalni napredak Srba u Hrvatskoj. Djelovanje Glavnog odbora Srba tako je pokazatelj kako je komunističko vodstvo bilo svjesno važnosti rješavanja nacionalnoga pitanja, te je na jednoj razini dopuštalo isticanje nacionalnih posebnosti. I osnivanje SKPD »Prosvjeta« nesumnjivo je jedan od pokazatelja partijske politike u nacionalnom pitanju – tako se u Okružnici CK KPH iz srpnja 1945. naglašuje kako »nacionalnim formama u životu pojedinih naroda moramo dati novi sadržaj koji odgovara širokoj narodnoj demokraciji i ide likvidaciji starog razjedinjavanja«. ¹² Iako je Komunistička partija svesrdno naglašivala i poticala »bra-

⁷ Bilandžić, D., nav. dj., str. 259.

⁸ Spehnjak, K. Prilog istraživanju Srpskog kulturno-prosvjetnog društva »Prosvjeta« 1945.–1950. *Časopis za suvremenu povijest*, 22 (1–2), 1990., str.113.

⁹ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 640.2. Dokumenti Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj, Program zasjedanja Kongresa Srba 29. i 30. septembra 1945.

¹⁰ Isto, Dokumenti o osnutku društva, Dokumenti Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj/Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a 1945.–1954., Prvi kongres Srba u Hrvatskoj, 29. i 30. rujan 1945.

¹¹ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, Dokumenti o osnutku društva, Dokumenti Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj, Projekat statuta, 1945.

¹² Spehnjak, K. Prilog istraživanju Srpskog kulturno-prosvjetnog društva »Prosvjeta« 1945.–1950. *Časopis za suvremenu povijest*, 22 (1–2), 1990., str.128.

tstvo i jedinstvo« među narodima te zbližavanje naroda temeljem komunističkih vrijednosti kao zajedničkoga nazivnika nauštrb isticanja narodnih tradicija i nacionalnih razlika, one nikad nisu u potpunosti brisane.

Na Prvom kongresu Srba u Hrvatskoj donesena je Rezolucija u kojoj se među ostalim, navodi i kako je jedna od zadaća Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj uzdizanje srpske kulture preko Srpskoga kulturno-prosvjetnog društva (SKPD) »Prosvjeta«, a sa Zemaljskim odborom NFH-a Glavni odbor trebao je izraditi statut te »masovne frontovske organizacije Srba u Hrvatskoj«. ¹³ Tu je dakle poveznica dviju organizacija temeljenih na nacionalnoj bazi srpskoga naroda, koja je u tom razdoblju naglašena i time što su Glavni odbor Srba u Hrvatskoj i SKPD »Prosvjeta« svoju prvu poslijeratnu glavnu skupštinu održali zajednički (1-3. ožujka 1947.). Osim toga, članovi Glavnog odbora »Prosvjete« bili su istodobno i članovi GO Srba u Hrvatskoj (Mile Počuča, Stevo Zečević, Bogoljub Rapajić, dr. Bogdan Stojavljević, Duško Brkić, Rade Žigić, Stanko Čanica Opačić, Nikola Sekulić i dr.). »Prosvjeta« je u toj simbiozi bila zadužena za širenje kulture i prosvjete među srpskim življem, naročito u zabačenim i nerazvijenim krajevima, dok je GO Srba predstavljao političko predstavništvo Srba u Hrvatskoj. Bitno je reći kako su obje institucije osnovale komunističke vlasti kao dio Narodne fronte Hrvatske, koja je djelovala kao najveća transmisija KP-a. Time su obje institucije prihvatile program NF-a, a u svom su se djelovanju temeljile na obveznom »bratstvu i jedinstvu«, zalažući se za prava Srba u okviru Hrvatske. Jedinstvo Hrvata i Srba u izgradnji NRH svesrdno se izražavalo i na njihovoj zajedničkoj glavnoj skupštini, a svezi s položajem Srba u Hrvatskoj pozivalo se na definiciju iz vremena Trojedne Kraljevine: »Hrvatski i srpski narod u Hrvatskoj potpuno su ravnopravni«, što je potvrđeno na Trećem zasjedanju ZAVNOH-a 1944. ¹⁴

Osim »Prosvjete«, njezina Izdavačkoga poduzeća i Štamparije, novina *Srpska riječ* i Srpskoga pjevačkog društva »Obilić«, Glavni odbor Srba potaknuo je osnivanje i još nekih srpskih ustanova u Hrvatskoj: Centralne biblioteke, Arhiva Srba u Hrvatskoj i Muzeja Srba u Hrvatskoj. Sve su to pokazatelji koliki je bio utjecaj srpskih političara i kakav je bio položaj Srba u FH/NRH, kad je u vrijeme stvaranja zajedništva na temelju socijalističkih vrijednosti i potiskivanja isticanja nacionalnih posebnosti podržano osnivanje ustanova s jasnim nacionalnim obilježjima. Iako neki autori drže kako su srpske ustanove bile komunistička manipulacija nacionalnim pitanjem, a »Prosvjeta« partijska »duda-varalica kao i Glavni odbor Srba« u kojoj su se od početka sukobljivala dva interesa, nacionalni i instrumentalni i koja je pokrenuta iz taktičkih razloga, ¹⁵ to je samo djelomično točno. Činjenica je zapravo da su Srbi u prvo poslijeratno vrijeme dobili mnogo, ali su to

¹³ Roksandić, D., nav. dj., str.144., Radelić, Z., *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. od zajedništva do razlaza*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest [etc.], 2006., str. 262. GO Srba trebao je i »podizati srpske zemljoradničke zadruge«, što nije bilo ostvareno jer je uskoro osnovan Zadružni savez Hrvatske.

¹⁴ Radelić, Z., nav. dj., str. 261., Zbornik dokumenata ZAVNOH-a 1944., Zagreb: IHRPH, 1970., str. 666.

¹⁵ Višnjić, Č. *Partizansko ljetovanje : Hrvatska i Srbi 1945. – 1950.*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta«, 2003., str. 203., 204.

i izgubili zbog promjena snaga u visokim krugovima i pogrešnih koraka svojih vođa.

»Prosvjeta« je tako, barem u neposrednom poraću, funkcionirala kao nacionalna kulturna institucija s vrlo jakim političkim zagovornicima. Najzvučnija imena, Duško Brkić, Rade Žigić, Stanko Čanica Opačić, obavljali su najviše funkcije u državi: Brkić i Žigić bili su članovima Politbiroa CK KPH, Brkić potpredsjednik Vlade NRH te ministar pravosuđa i poslije predsjednik Savjeta za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti, a Žigić ministar industrije te potom predsjednik Savjeta za prerađivačku industriju. Opačić je bio ministar šumarstva. Navedeni utjecajni Srbi u političkom i državnom vrhu štitili su srpske interese i promovirali razvoj srpskih institucija i SKPD »Prosvjeta«. Naročito je Duško Brkić bio utjecajan te je sudjelovao u svem što se događalo sa Srbima u Hrvatskoj. U dokumentima GO Srba u Hrvatskoj iz veljače 1947. nalazimo podatak kako je Brkić samostalno odlučivao o mnogim pitanjima, a rad Poslovnog odbora sveo se na sintagmu »tako hoće Duško«. ¹⁶ Brkić je svoju moć i utjecaj koristio i na rad srpskih ustanova i na kadrovanje unutar »Prosvjete«, pa su tako njezini vođe Rade Pribičević i dr. Dane Medaković poslani u diplomaciju te na taj način udaljeni od neposrednoga političkog utjecaja na rad Društva. ¹⁷ S padom Brkića, Žigića i Opačića 1950. i »Prosvjeta« i ostale srpske ustanove bit će dovedene u nepovoljniji položaj ili raspuštene, o čem će biti više riječi poslije.

Što se dogodilo s Glavnim odborom Srba u Hrvatskoj? U historiografiji ne postoji jednoznačan odgovor na to pitanje – neki povjesničari navode kako se ne zna kad je i kako prestao raditi, ¹⁸ dok neki drže da je prestao s radom još 1947. ¹⁹ Istina je međutim drugačija – izvorni dokumenti iz fonda SKD »Prosvjeta« daju nam barem djelomičan odgovor na to pitanje. U dokumentu koji se nalazi u materijalima Druge glavne skupštine SKPD »Prosvjeta« koja je održana u siječnju 1949. govori se o »našim ustanovama« – »Prosvjeti«, *Srpskoj riječi*, Glavnom odboru Srba i Srpskom klubu. U dokumentu se predlaže organiziranje tečaja s predavanjima o ovim ustanovama, a o Glavnom odboru Srba i Srpskom klubu govorili bi Bogoljub Rapajić i dr. Rade Pribičević. Nije doduše potpuno jasno govori li se o tim ustanovama kao djelatnima ili su one već prestale s aktivnim radom. Budući da je, sukladno odlukama Prvoga kongresa Srba iz 1945., Srpski klub vijećnika ZAVNOH-a/Sabora prestao s djelovanjem jer je formiran GO Srba u Hrvatskoj, za to je tijelo prilično jasno da više nije djelovalo ²⁰ no GO Srba 1949. još je uvijek postojao.

GO Srba u Hrvatskoj postojao je i 1950., jer je 12. rujna održan njihov izvanredni plenum. U fondu se nalaze materijali toga plenuma tematski povezano-

¹⁶ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 640.2., Dokumenti Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj/Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a 1945.–1954., Zapisnik sastanka partijske jedinice pri GO Srba, 19. 2. 1947.

¹⁷ Višnjjić, Č., nav. dj., str. 221.

¹⁸ Roksandić, D., nav. dj., str. 146.

¹⁹ Radelić, Z., nav. dj., str. 263.

²⁰ Čime je moguće opovrgnuti tvrdnju D. Bilandžića o tom kako je Srpski klub vijećnika ZAVNOH-a/Sabora »šaptom« nestao nakon usvajanja Ustava 1946. te da se održala samo »Prosvjeta«, nav. dj. str. 259.

ga sa slučajem srpskih političara Žigića, Opačića i Brkića i optužbi CK KPH za njihovu naklonost Informbirou (IB). Na plenumu su se u svezi s tim slučajem očitovali članovi pri čem su se suglasili s Rezolucijom CK KPH, te je navedeni trojac izbačen iz Glavnog odbora Srba.²¹

U 1954. nalazimo posljednji dokument GO Srba – zahvalu predsjednika FNRJ J. B. Tita na rođendanskoj čestitci od 8. lipnja. No u zapisnicima sjednica Glavnoga te Izvršnoga odbora SKD »Prosvjeta« iz 1971., u izlaganjima Nikice Rapajića, bivšega predsjednika »Prosvjete«, nalazimo podatak o tom kako Glavni odbor Srba i dalje postoji (i broji oko 400 članova), ali ne radi, te traži sazivanje Sekretarijata i Izvršnog odbora, pri čem navodi članove tih tijela. Traži nadalje početak rada Glavnog odbora Srba te održavanje Drugoga kongresa Srba u Hrvatskoj.²² Rapajić u izlaganjima predlaže i promjenu imena toga tijela u Narodno vijeće Srba u Hrvatskoj, ponovno naglašujući kako GO Srba u Hrvatskoj »pravno postoji, kongres ga je osnovao, on ga nije ukinuo«, kako je i on njegov član te kako je GO osnovan kao tijelo »koje će u SSRNH i CK postavljati probleme političkog karaktera koji se odnose na Srbe u Hrvatskoj, sugerirati, inicirati i predlagati«. Rapajić se dotaknuo i pitanja Srpskoga kluba vijećnika ZAVNOH-a, ističući kako je, za razliku od Glavnog odbora Srba, »onaj Klub vijećnika Sabora zakonom osnovan i zakonom ili odlukom ukinut«.²³

Iako dakle nakon 1954. više nema izvornih dokumenata ovoga predstavničkog tijela Srba u Hrvatskoj, na osnovi dokumenta drugoga tijela mogu se pronaći podatci i o sudbini GO Srba u Hrvatskoj, koji, čini se, formalno nije prestao postojati (iako nije aktivno djelovao), a njegovi su članovi bili i članovi »Prosvjete«, čime su njihova djelatnost i ciljevi bili nesumnjivo povezani.

SKD »Prosvjeta« – između vlastitih težnji i izvršenja zadataka nove vlasti

»Prosvjeta« je osnovana još za Drugoga svjetskog rata, a njezini zadatci definirani su na Osnivačkoj skupštini 1944: SKPD »Prosvjeta« imala je zadatak ubrzavanja kulturno-prosvjetnoga razvitka Srba u Hrvatskoj, tj. da kao kulturno-prosvjetno društvo Srba u Hrvatskoj, slijedeći program Narodne fronte, »pomaže punom aktivnošću ostvarenje planova narodne vlasti na opštem kulturno-prosvjetnom uzdizanju naroda, specijalno Srba u Hrvatskoj«.²⁴ »Prosvjeta« se bavila

²¹ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 2. Dokumenti Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj, Stenografski zapisnik vanrednog zasjedanja plenuma Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj, 12. 9. 1950.

²² Isto, 3.4. Glavni odbor 1953.–1971., sjednica GO, 1971. Članovi Sekretarijata i Izvršnog odbora bili su tada: Čedo Borčić, Tode Ćuruvija, Bogdan Oreščanin, Mile Počuća, Mane Trbojević, Simo Todorović, Rade Grković, Nikola Jakšić-Gedo, Milutin Košarić, Đuro Ćorković, Živojin Jocić, Đuro Vukadinović, Zlata Uglješić i dr.

²³ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 3.3. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, Izvod iz diskusije sa sjednice Izvršnog odbora SKD »Prosvjeta« u ožujku 1971., Stenografski zapisnik sastanka Izvršnog odbora SKD »Prosvjeta«, 11. 3. 1971., izlaganja Nikice Rapajića.

²⁴ Isto, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, Pravila društva SKPD »Prosvjeta«, 2. 3. 1947.

zaštitom i razvojem nacionalne kulture Srba u Hrvatskoj, radom na prosvjećivanju, potpomaganju i poticanju svih vrsta kulturnoga i znanstvenoga života Srba te školovanjem i stipendiranjem mladih radi stvaranja srpske inteligencije.²⁵ Od svoga je osnutka bila dijelom Narodne fronte, a iako je svojim radom nastavila djelatnost kulturnih društava »Srpsko kolo« i »Seljačko kolo«, čime je bila programski usmjerena na ruralne sredine,²⁶ Glavni odbor »Prosvjete« umnogome je proširio djelatnost Društva. U svojim je aktivnostima »Prosvjeta« od početka bila podijeljena na centar – Glavni odbor u Zagrebu te na pododbore u ruralnim krajevima. Pritom je rad GO kroz djelatnost srpskih ustanova imao i političku težinu, za razliku od pododbora, uloga kojih je ponajprije bila prosvjetiteljska.²⁷

Završetkom rata »Prosvjeta« se aktivno uključila u obnovu i izgradnju zemlje, pa su njezini članovi sudjelovali na mnogim radnim akcijama, primjerice u izgradnji zadružnih domova, u izgradnji prvoga zadružnog doma u Hrvatskoj, onoga u Vojniću, koji je otvoren 1. svibnja 1948., zatim u osposobljavanju škola, prikupljanju knjiga, organiziranju nastave i tečajeva opismenjivanja, a prikupljali su se i hrana, novac, odjeća i obuća te se naročito nastojalo pomoći ratnoj siročadi.²⁸

»Prosvjeta« se posebno angažirala u kampanji obrazovanja i opismenjivanja stanovništva, što su vlasti potaknule zbog velikoga broja nepismenih u Hrvatskoj. Podatci o broju nepismenih u Hrvatskoj nakon rata u izvorima i literaturi variraju, a kreću se od oko 300. 000 pa sve do 450. 000 ili čak preko 500. 000 u 1953. godini.²⁹ Ipak se čini da je realan broj 1945. bio oko 350. 000.³⁰ Nepismenost je bila toliko raširena dijelom nekoliko ratnih godina jer se u mnogim krajevima nije provodila nastava u školama, ali i zbog velikoga dijela seoskog stanovništva koje se nije školovalo. Stanovništvo je u većem broju bilo nepismeno u kotarevima Benkovac, Drniš, Vojnić, Zadar, Slunj, Ogulin, Vrgin Most, Dvor na Uni, Split i Sinj – dakle i u dijelovima republike u kojima je bilo mnogo srpskoga stanovništva. I nakon nekoliko godina rada na opismenjivanju neki kotarevi, primjerice Korduna, još su uvijek imali velik broj nepismenih.

²⁵ Spehnjak, K. Prilog istraživanju Srpskog kulturno-prosvjetnog društva »Prosvjeta« 1945.–1950. *Časopis za suvremenu povijest*, 22 (1–2), 1990., str. 114.

²⁶ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, Zapisnik s Glavne godišnje skupštine SKPD »Prosvjeta« u Zagrebu; Radelić, Z., nav. dj., str. 261.

²⁷ Tijela Društva 1944.–1945. bila su Glavna skupština, Upravni odbor te Predsjedništvo, na kojega Upravni odbor prenosi izvršavanje svojih funkcija. Od 1945. Društvom upravljaju Poslovni odbor i Predsjedništvo, a promjenom Pravila izglasanih na prvoj Glavnoj skupštini u ožujku 1947., tijela upravljanja Društvom postaju Glavne skupštine te Glavni odbor i njegovo izvršno tijelo – Izvršni odbor. Od 1953. formira se i Nadzorni odbor. Od 1971. tijela su Društva: Skupština, Glavni odbor, Predsjedništvo GO, Izvršni odbor i Nadzorni odbor.

²⁸ Spehnjak, K. Prilog istraživanju Srpskog kulturno-prosvjetnog društva »Prosvjeta« 1945.–1950. *Časopis za suvremenu povijest*, 22 (1–2), 1990., str. 116., 124.

²⁹ HR-HDA-1231. RK SSOH, Četvrti kongres NOH-a, Izvještaj o radu organizacije i CK između Trećeg i Četvrtog kongresa NOH-a, 1953., Spehnjak, K., *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945. – 1962.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002., str. 216.

³⁰ Spehnjak, K., nav. dj., str. 210.

Masovni pokret »narodnog prosvjećivanja« u okviru kojega je provedeno sustavno opismenjivanje velikoga broja stanovništva trajao je do kraja 1948., a u okviru njega osnovani su brojni domovi kulture, podignute škole, naročito u selima, zatim knjižnice i čitaonice.³¹ U suzbijanju nepismenosti djelovao je na području Hrvatske *Zemaljski odbor za uklanjanje nepismenosti*, osnovan u studenom 1946., koji je poslije prerastao u *Odjel za narodno prosvjećivanje*.³² Njegova osnovna zadaća bila je upravljanje planskim i sustavnim radom na uklanjanju nepismenosti, a u odboru su bili okupljeni predstavnici Ministarstva prosvjete, Propodjela Narodnoga fronta za Hrvatsku, Glavnog odbora AFŽ-a, NOH-a, Saveza prosvjetnih radnika, Zemaljskog odbora JSRNJ za Hrvatsku, »Seljačke sloge«, »Prosvjete« i »Glavnoga zadružnog saveza«.³³ Zbog svoje prosvjetiteljske aktivnosti »Prosvjeta« je u prvome razdoblju svoga djelovanja nosila naziv Srpsko kulturno-prosvjetno društvo »Prosvjeta« koji je, stišavanjem pokreta »narodnog prosvjećivanja«, na petoj Glavnoj skupštini 24. rujna 1952. izmijenjen u Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta«.

I tijekom provođenja Vladine agrarne politike »Prosvjeta« je djelovala kao transmisija vlasti te provodila nepopularne zadatke prisilnoga otkupa i kolektivizacije,³⁴ protiv čega su negodovali Srbi u »ustaničkim krajevima« Banije, Korduna i Like. Podržavanjem Srba iz tih krajeva te zastupanjem teza o zapostavljanju i neravnopravnom položaju ustaničkih krajeva i, samim time, kritikom agrarne politike vlasti, vodeći hrvatski Srbi – Brkić, Žigić i Opačić – su došli su na njezin udar. Osim toga, isticanje srpskih nacionalnih posebnosti kroz rad srpskih ustanova osnovanih nakon rata, što su navedeni političari inicirali i podržavali, također nije bilo u skladu sa zadanom partijskom linijom o ujednačivanju nacionalnih raznolikosti. Nakon sjednice CK KPH 26.–29. kolovoza 1950. Brkić, Žigić i Opačić optuženi su za naklonost Informbironu, što je u to vrijeme bio zgodan paravan za obračun s nepodobnima svih vrsta, smijenjeni sa svojih pozicija, a Brkić i Žigić i poslani na robiju na Goli otok.³⁵ Sukladno komunističkoj strategiji potiskivanja nacionalnoga, niti naglašivanje srpstva u tolikoj mjeri nije bilo poželjno, što su srpski političari naivno previdjeli.

No navedeni trojac nije bio osamljen u takvim stavovima – s njima je zapravo suglasan bio i gotovo cijeli srpski vrh u Hrvatskoj, što je vidljivo iz zapisnika Sjednice Izvršnog odbora (IO) »Prosvjete« od 7. lipnja 1950. Tada je zaključeno kako »srpskom življu u Hrvatskoj treba pružiti više mogućnosti za nacionalno izživljavanje putem raznih nacionalnih manifestacija kao što je bila prošla izložba

³¹ Petranović, B. *Istorija Jugoslavije 1918.–1988., treća knjiga, Socijalistička Jugoslavija 1945.–1988.*, Beograd: Nolit, 1988., str. 146.

³² Spehnjak, K., nav. dj., str. 208.

³³ Pripreme za ovogodišnju kampanju protiv nepismenosti, *Vjesnik NFH*, 14. 11. 1946., 2.

³⁴ Roksandić, D., nav. dj., str. 146.

³⁵ Radelić, Z., nav. dj., str. 200., *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske: 1945.–1952.*, Vojnović, B. (priř.). Sv. II. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2007., Zapisnik 58. sjednice Biroa CK KPH, str. 445.–479.

srpske knjige i štampe u Hrvatskoj, i drugo, u tom cilju treba Prosvjeta da bude inicijator za restauraciju kulturnih spomenika Srba u Hrvatskoj.³⁶ No prihvaćanjem odluke CK KPH iz kolovoza, na sjednici IO »Prosvjete« 20. rujna 1950. Brkić, Žigić i Opačić te Bogoljub Rapajić isključeni su iz »Prosvjete«, dok se ostatak srpskih političara spasio kazne (Čedo Borčić, Tode Ćuruvija, Branko Drezga, Nikola Jakšić, Čedo Rajačić, Nikola Sekulić, Simo Todorović, Dimitrije Prica).³⁷

Što se tiče kulturne politike vlasti i uloge »Prosvjete« u njoj, treba reći kako je »Prosvjeta« kao srpska organizacija, ali i članica NF-a, djelovala prema naputcima vlasti te pritom poslužila za neutraliziranje ostalih srpskih društava (kulturno-umjetničkih, ženskih, zadruga). KP, koja je jedina regulirala provođenje kulturne politike, težila je potiskivanju tradicije u korist socijalističkih vrijednosti, pa je preporuka bila da ostala srpska društva djeluju u okviru »Prosvjete«. ³⁸ Time je postignut nadzor nad kulturnim i prosvjetnim djelovanjem Srba u Hrvatskoj. Kako bi se ostvario politički utjecaj na sve oblike kulturno-prosvjetnoga rada, osnovan je 1948. i Savez kulturno-prosvjetnih društava Hrvatske,³⁹ od 1955. Prosvjetni sabor Hrvatske, s kojim je »Prosvjeta« usko surađivala.

I većina srpskih ustanova osnovanih pod patronatom jakih srpskih političara u NRH, o čem će biti riječi, rasformirane su ili pripojene drugim institucijama već nekoliko godina nakon osnutka, a do prestanka rada Društva opstale su jedino novine i izdavačko poduzeće. Razlog tomu ležao je s jedne strane u kulturnoj politici vlasti o nepostojanju potrebe za nacionalnim kulturnim institucijama, a s druge u zauzimanju vodećih srpskih političara Žigića, Brkića i Opačića za prava Srba i njihov položaj u Hrvatskoj te u njihovu skorom padu i optužbi za naklonost Informbirou. Neki autori drže kako se kao »glavni grijeh trojke pokazalo materijalno i organizacijsko forsiranje centrale Društva u Zagrebu«, ⁴⁰ što podrazumijeva i rad srpskih ustanova, a što je, uz kritiku vladine agrarne politike, ustvari točno. KP, naime, nije htjela dopustiti preveliko jačanje i isticanje srpskih nacionalnih posebnosti, što bi moglo izazvati recipročne pokušaje i s hrvatske strane, čime bi se narušilo proklamirano »bratstvo i jedinstvo« i opet na površinu isplivalo nacionalno pitanje, tako osjetljivo zbog nedavnih ratnih događaja, a neriješeno.

Nakon pada vodećih srpskih političara Brkića, Žigića i Opačića, koji su bili zaštitnici srpskih interesa u Hrvatskoj, a time i rada SKD »Prosvjete«, djelatnost toga društva u sljedećim se godinama morala ograničiti na prosvjetiteljsku ulogu u ruralnim dijelovima zemlje.

³⁶ Višnjić, Č. nav. dj., str. 239., 240.

³⁷ Radelić, Z., nav. dj., str. 200.

³⁸ Višnjić, Č. nav. dj., str. 204.

³⁹ Spehnyak, K. Prilog istraživanju Srpskog kulturno-prosvjetnog društva »Prosvjeta« 1945.–1950. *Časopis za suvremenu povijest*, 22 (1–2), 1990., str. 113., 129.

⁴⁰ Višnjić, Č., nav. dj., str. 237.

Djelatnost SKD »Prosvjeta«

»Prosvjeta« je od početka svoga rada krenula dosta ambiciozno – prema Planu rada za srpanj i kolovoz 1945. planirano je mnogo različitih aktivnosti: izdavanje lista, osnivanje pododbora, osnivanje čitaonice u Zagrebu u Preradovićevoj ulici, osnivanje internata za mlade koji žele dovršiti školovanje i spremaju se na fakultete te svratišta i menze. Željelo se i održavati veze s drugim kulturnim i prosvjetnim društvima (Društvom književnika Hrvatske, Društvom likovnih umjetnika, Društvom muzičara, Društvom za kulturne veze sa SSSR-om), zatim s Odjelom za narodno prosvjećivanje Ministarstva prosvjete FH kao i s istovjetnim društvima u slavenskim i savezničkim zemljama. Planirano je osnivanje Muzeja, promidžba kroz kino – »Prosvjeta« je naime namjeravala dobiti kino koje je bilo u vlasništvu crkvene općine u Zagrebu, a željeli su i pokretna kina – zatim pokretanje »Prosvjetine« radioemisije, koja bi bila emitirana nedjeljom po 30 minuta, a bavila bi se temama O Srpskom klubu, O *Srpskoj riječi*, o ulozi pojedinih krajeva u borbi, o radu na obnovi zemlje i dr. Tu je i formiranje diletantske (glumačke) sekcije »Prosvjete«, osnivanje »Prosvjetina« narodnog sveučilišta na kojem bi se predavanja održavala jednom tjedno o zadacima »Prosvjete«, položaju Srba u Hrvatskoj, NOB-u u pojedinim krajevima, Srpskom zadrugarstvu, ulozi Srpskoga kluba itd. Predavači su trebali biti dr. Dane Medaković, Rade Pribičević, Duško Brkić, Stanko Opačić, Dušan Čalić, Bogoljub Rapajić, Novak Simić i dr. Planirano je i osnivanje Izdavačkoga poduzeća i knjižare »Prosvjeta«.⁴¹

Vrlo ambiciozan plan rada Društva bio je i metom kritika – na sastanku partijske jedinice GO Srba u Hrvatskoj komentiralo se kako se »sav posao koncentrirao na velike planove u Glavnom odboru umjesto rada na terenu«,⁴² što je djelomice bilo točno, ali ne u potpunosti. Istina je da se djelatnosti centra, ali i reprezentaciji poklanjala velika pozornost. Tako se 1948., u vrijeme kad je većina zemlje još grcala u bijedi, a stanovništvo preživljavalo radeći mnogo za niske plaće, pristupilo velikom preuređenju zgrade »Prosvjete« u Berislavićevoj ulici u centru Zagreba. Da je Glavni odbor »Prosvjete« tada imao sredstava (ali i političku podršku) za takav poduhvat, razvidno je iz izvornih dokumenata »Prosvjete«: zgrada je potpuno re-novirana i preuređena, ulaz je popločan mramorom, a uređenje je bilo »ukusno i reprezentativno«. Za preuređenje je bio zadužen arhitekt Cota, a cjelokupan je pothvat plaćen ukupno 1,100.00 dinara (750. 000 »Prosvjeta« je imala u gotovini, 150. 000 namaknuto je od prodaje razglasne stanice, a 150. 000 podignuto je iz knjižare).⁴³ Usporedbe radi, prosječna plaća radnika iznosila je 1946. 2. 778 dinara mjesečno, a 1947. 3. 161 dinar mjesečno.⁴⁴

⁴¹ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, Dokumenti o osnutku društva, Program rada »Prosvjete« za juli i august 1945.

⁴² Isto, 640.2., Dokumenti Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj/Srpskog kluba vijećnika ZAVNOH-a 1945.–1954., Zapisnik sastanka partijske jedinice pri GO Srba, 19. 2. 1947.

⁴³ Isto, Treća glavna godišnja skupština, 12. 3. 1950; Zapisnik redovne sjednice IO »Prosvjete«, 13. 5. 1948. Nazočni: Mile Počuča, Stanko Canica Opačić, Stevo Tomić, Bogoljub Rapajić, Branko Sučević, Zdravko Čirić, Milovan Zec i Branko Guteša.

⁴⁴ HR-HDA-1220. CK SKH, Politbiro CK SKH, Pozivi i prilozii za sjednice, Godišnji izvještaj za 1947., 30. 3. 1948.

Glavni odbor za dekoraciju zidova i hodnika dao je izraditi umjetničke slike, ulja na platnu ili brončana poprsja velikana iz povijesti i značajnih rukovodioca – Sime Matavulja, Alekse Šantića, Vase Pelagića, Sime Markovića, Vuka Stefanovića Karadžića, Dositeja Obradovića, Petra Petrovića Njegoša, Nikole Tesle, Matije Gupca i Maksima Gorkog, izrađeni su portreti Josipa Broza Tita, Vladimira Bakarića, Karla Mrazovića i Vladimira Nazora, a otkupljeni su neki umjetnički radovi.

A što je ostvareno od plana rada »Prosvjete«? Krenimo redom.

1. Novine

Već su 1943. pokrenute novine na srpskom jeziku i ćirilničnom pismu – *Srpska riječ* kao glasilo NOP-a, kojega je prvi broj izašao 10. rujna u Otočcu u tiraži od 1200 primjeraka.⁴⁵ Izdavanje i distribucija novina svestrano su potpomogli Komunistička partija Hrvatske, Jedinствena narodnooslobodilačka fronta Hrvatske (JNOF) i Glavni štab partizanskih odreda Hrvatske. Od 15. srpnja 1944. novine postaju glasilo Srpskoga kluba vijećnika ZAVNOH-a i izlaze do svibnja 1945., kad postaju glasilo Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj.⁴⁶ Od broja 369 (1951) *Srpska riječ* izlazi kao mjesečnik i glasilo SKD »Prosvjeta«, a brojem 411 (1955) mijenja naziv u »Prosvjeta«. Tijekom svoga izlaženja te su novine svojim sadržajem podržavale aktualne smjernice komunističke vlasti u provedbi zadanoga pravca društvenoga, političkog i kulturnog života. No osim toga »Prosvjeta« je dio svojih stranica posvetila i djeci te se profilirala i kao omiljeno štivo osnovaca, pogotovo u krajevima s većim brojem srpskoga stanovništva. Od 1952. tako je uveden dječji prilog *Srpska riječ (Prosvjeta) našoj djeci*, a od 1967. prilog *Mala Prosvjeta*. Ukazom predsjednika SFRJ od 18. lipnja 1968. taj je list odlikovan Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem.⁴⁷

2. Knjižara i čitaonica

»Prosvjetina« knjižara smještena u centru grada, na Preradovićevu trgu 4, otvorena je već 4. srpnja 1945. Bila je dobro opremljena i posjećena, te su uskoro otvorene još dvije knjižare – u Osijeku i Karlovcu. U prosincu je u Preradovićevoj 21, gdje je na mjestu bivšega Srpskog djevojačkog internata bilo sjedište SKPD »Prosvjeta«, otvorena i čitaonica.⁴⁸ Usporedbe radi, Matica hrvatska, kao najstarija i najuglednija hrvatska kulturna institucija, u isto vrijeme od vlasti uzaludno traži

⁴⁵ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, tiskanica SKD »Prosvjeta« 1944.–1969., Zagreb 1970., str. 27.

⁴⁶ *Zbornik dokumenata ZAVNOH, 1943/I*, dok. br. 132., str. 378.–380. i *1944/II*, dok. br. 85., str. 257.–261; Šarić, T., Vojnović, B. *Inventar fonda HR-HDA-640 SKD »Prosvjeta«*, Zagreb 2014.

⁴⁷ »...za naročite zasluge i doprinos u širenju naprednih ideja, mobilizatorske uloge u toku NOB-a kao i u poslijeratnoj obnovi i izgradnji zemlje, učvršćenju i razvijanju radničkog samoupravljanja i socijalističkih društvenih odnosa i doprinosa na širenju bratstva i jedinstva među narodima«. Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta« 1944.–1969., Zagreb 1970., str. 25.

⁴⁸ Spehňjak, K. Prilog istraživanju Srpskog kulturno-prosvjetnog društva »Prosvjeta« 1945.–1950.; *ČSP*, 22 (1–2), 1990., str. 116., 117.; Višnjić, Č., nav. dj., str. 212.

otvaranje svoje knjižare u Zagrebu, a njezinoj molbi nije udovoljeno ni sljedećih godina.⁴⁹

3. Štamparija »Prosvjeta«, Izdavačka knjižara »Prosvjeta« i Izdavačko poduzeće »Prosvjeta«

Štamparija »Prosvjeta« nasljednik je »Srpske štamparije«, odnosno »Zadružne štamparije« osnovane 1896. u Zagrebu, a s radom je započela već 1945. Štamparija se 1951. registrira kao Izdavačko poduzeće »Prosvjeta«, a 1955. se iz dotadašnje Štamparije »Prosvjeta« i Knjižare »Prosvjeta« konstituiralo Izdavačko poduzeće »Prosvjeta« – Zagreb. U izdavački savjet tada su ušli Mirko Božić, Branko Miletić, Kosta Bastajić, Svetozar Zec, Branko Čelap, a za v. d. direktora izabran je Vojin Jelić.⁵⁰ U izdavaštvu rade i Vladimir Popović, Novak Simić te Grigor Vitez.⁵¹

Izdavačko poduzeće »Prosvjeta«, jedino opstalo do kraja djelovanja Društva, tiskalo je knjige u okviru nekoliko biblioteka: »Biblioteke Prosvjeta« (od 1950), koja je zbog tipiziranog uveza popularno nazivana »Plavom bibliotekom«, poslije »Male biblioteke« te »Prosvjetine poučne knjige«. »Biblioteke Prosvjeta« izdavala je djela na cirilici, pretežito srpskih i hrvatskih autora s područja književnosti i kulture (Svetozar Marković, Simo Matavulj, Lazar Lazarević, Branko Čopić, Josip Kozarac, Ivan Cankar, Veljko Petrović, Dinko Šimunović, Ivo Andrić i dr.). U »Maloj biblioteci« tiskane su knjige ideološki dokazanih autora, namijenjene širem krugu čitateljstva, dok je biblioteka »Prosvjetine poučne knjige« tiskala izdanja znanstvene tematike obrađena na popularan način.⁵²

Izdavani su i prijevodi svjetske literature, nekoliko knjiga za djecu i mlade Gustava Krkleca i Grigora Viteza, zatim povremena izdanja te *Kalendar »Prosvjeta«*, koji je izlazio od 1946. do 1958. U *Kalendaru* su tiskani raznovrsni prilozi iz socijalističkoga života, originalni radovi pisaca s područja Jugoslavije, znanstveni prilozi te prilozi iz NOB-a.⁵³

U tom je razdoblju izdavačko poduzeće dobro poslovalo, pa je obilno financijski pomagalo Glavni odbor te davalo olakšice Društvu za tiskanje časopisa *Prosvjeta* i drugih izdanja. No i Izdavačko će poduzeće upasti u probleme, koji će u konačnici pridonijeti slabljenju i propasti SKD »Prosvjeta«. Godine 1957. SKD »Prosvjeta« odlučila je sklopiti ugovor s Predsjedništvom Socijalističkoga saveza radnoga naroda Jugoslavije (SSRNJ) i Narodnim izdavačkim poduzećem (NIP »Borba«) o poslovnom odnosu: SKD »Prosvjeta« ustupila bi »Borbi« tiskarske strojeve, tj. predala bi joj tiskaru, dok se druga strana obvezala izgraditi moderan tiskarski pogon u

⁴⁹ Šarić, T. »Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj – primjer Matice hrvatske 1945.–1952.«, magistarski rad, Zagreb 2008., str. 104, 105.

⁵⁰ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 3.3. Zapisnici sjednica IO, Zapisnik sjednice IO »Prosvjete«, 8. 11. 1955.

⁵¹ Višnjić, Č., nav. dj., str. 227.

⁵² Isto, tiskanica SKD »Prosvjeta« 1944.–1969., Zagreb 1970., str. 33.

⁵³ Isto, str. 34.

Zagrebu. Tako je te godine temeljem odluke Radničkih savjeta obaju poduzeća Izdavačko poduzeće »Prosvjeta« pripojeno NIP »Borbi« Beograd – filijala Zagreb, pri čem su osnovna sredstva od SKD »Prosvjete« dana samo na upotrebu i upravljanje Izdavačkomu poduzeću »Prosvjeta«, koje je pripojeni »Borbi«.⁵⁴

Međutim, NIP »Borba« uskoro je ukinuo svoj zagrebački pogon, a strojeve ostavio novoosnovanom (1962) grafičkomu poduzeću »Zagreb«, unatoč »Prosvjetinu« protivljenju. »Zagreb« se uskoro spojio s »Informatorom«, novinsko-izdavačkim, tiskarskim i bibliotečnim zavodom, koji je rasprodao »Prosvjetine« tiskarske strojeve i time »Prosvjetu« oštetio za velika materijalna sredstva. »Informator« je zatražio i nacionalizaciju zgrade u Preradovićevoj 21, koja je bila u vlasništvu SKD »Prosvjeta«, što je Gradska uprava Zagreba odobrila. Nacionalizacija je provedena 1958., na što se »Prosvjeta« žalila.⁵⁵ »Prosvjeta« je tako ostala bez svoje tiskare, materijalnih sredstava i zgrade čime je dovedena u tešku materijalnu situaciju. »Prosvjetino« je članstvo u svezi s tim slučajem imalo stajalište da se »Prosvjetu« htjelo »rashodovati« i žrtvovati latiničnom izdanju »Borbe«.⁵⁶

4. Centralna biblioteka s Arhivom

Kao još jedna u nizu srpskih kulturnih ustanova 1948. osnovana je Centralna biblioteka. Knjižni fond Biblioteke bio je već zatečen u Zagrebu, a sačinjavao je dio spašenoga srpskog kulturnog blaga, predratnih eparhijskih biblioteka u Pakracu, Plaškom te manastirskih biblioteka Orahovice, Lepavine i Gomirja čemu su pridodane malobrojne akvizicije.⁵⁷ Biblioteka je sadržavala 10 .000 knjiga u 20. 000 svezaka, a među njima mnogobrojne raritete, djela svih važnijih srpskih autora, rukopise iz 18. i 19. st. te časopise i almanahe. Njezino je značenje bilo i u skupljanju i čuvanju mnogih srpskih djela pisana ćirilicom, koja su nabavljena od različitih privatnih vlasnika i drugih ustanova. Takvih knjiga nije bilo mnogo, jer je ustaška vlast tijekom rata masovno uništavala srpske knjige, pogotovo na ćirilici, a tada je stradala i bogata Narodna biblioteka u Beogradu.⁵⁸ Za bibliotekara Centralne biblioteke imenovan je Ognjeslav Aranicki, a poslije dr. Branko Magarašević.

Godine 1947. osnovan je i Arhiv Srba u Hrvatskoj, gradivo kojega je potjecalo većinom iz crkvenog izvora – bilo je tu 140 sanduka gradiva⁵⁹ ili »oko vagon

⁵⁴ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 3.3. Zapisnici sjednica IO, Zapisnik sjednice IO »Prosvjete«, 24. 6. 1957.

⁵⁵ Isto, tiskanica Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta« 1944.–1969., Zagreb 1970., str. 35.–37.

⁵⁶ Isto, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, Stenografski zapisnik Jedanaeste glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, 1970., rasprava Sofije Pavičić, str. 53.

⁵⁷ Višnjic, Č., nav. dj., str., 222.

⁵⁸ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, tiskanica Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta« 1944.–1969., Zagreb 1970., str. 39.

⁵⁹ Isto, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, Pred prvu petogodišnjicu Prosvjetine djelatnosti, Druga glavna godišnja skupština, 1949., materijali.

starih isprava i spisa«,⁶⁰ a trebao je biti formiran kao jedan od odsjeka Državnog arhiva u Zagrebu.

No ove srpske ustanove nisu bile dugoga vijeka. Centralna biblioteka i Arhiv odlukom Izvršnog odbora GO »Prosvjete«⁶¹ rasformirani su već 1953., a fond je predan Muzeju Srba u Hrvatskoj, Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici (NSK) te Knjižnici Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (JAZU). Na sjednici IO 22. svibnja 1952., na kojoj se raspravljalo o sudbini Biblioteke i Arhiva, odlučeno je da se njihovo gradivo preda navedenim ustanovama, o čem je dopis Savjetu za prosvjetu, nauku i kulturu pisao Vojin Jelić, tražeći da se ono zadrži kao »Srpska biblioteka u NRH«. Knjige su primljene, ali se cjelina ipak nije sačuvala.⁶²

I na Petoj glavnoj godišnjoj skupštini SKD »Prosvjeta« razgovaralo se o sudbini Biblioteke. Tada je rečeno kako su knjige dali Sveučilišnoj knjižnici i JAZU zato što nisu bile »definitivno sređene«, ali i kako bi bile »pravilnije korištene i dostupne te brižno čuvane«. Zbog predaje knjiga koje su izvorno pripadale pojedinim episkopijama, pitanja vlasništva nad knjigama koje »Prosvjeta« nije htjela vratiti počela je postavljati i Srpska pravoslavna crkva – »Prosvjetu« je tada tužio Patrijaršiji karlovački vladika te pojedini članovi. No vodstvo »Prosvjete« navodilo je kako bez dotacija nije bilo u stanju održavati Biblioteku.⁶³ Pozadina priče o ukidanju Biblioteke i Arhiva povezana je s padom trojice srpskih političara – Brkića, Žigića i Opačića – koji su »službeno i neslužbeno« bili na čelu svih srpskih kulturnih ustanova u Hrvatskoj te na čijim se sastancima o svima njima raspravljalo.⁶⁴ Dodatan razlog za ukidanje ovih ustanova može se pronaći i u neostvarenom projektu zamjene ruskih knjiga iz Biblioteke za izdanja Srpske akademije nauka iz Beograda, od čega je »Prosvjeta« odustala zbog želje za zadržavanjem knjiga koje govore o kulturnim vezama Srba s ruskom literaturom – što se krajem 1950., u vrijeme najveće hajke na Informbiroovce, nije moglo oprostiti.⁶⁵

5. Muzej Srba u Hrvatskoj

Glavni odbor Srba u Hrvatskoj osnovao je 1946. i Muzej Srba u Hrvatskoj, a ovlast nad njegovim radom predana je »Prosvjeti«.⁶⁶ Zadaća Muzeja bila je da na znanstvenoj osnovi prouči i prikaže ekonomski, socijalni, politički i kulturni razvoj Srba u Hrvatskoj od doseljenja do tadašnjega vremena te »borbu za kulturni i na-

⁶⁰ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, Izvještaj sekretara druga Bogoljuba Rapajića na Drugoj glavnoj godišnjoj skupštini SKPD »Prosvjeta«, 16.–17. 1. 1949. u Zagrebu.

⁶¹ Tada je predsjednik IO bio Božidar Maslarić, a sekretar Vojin Jelić.

⁶² Višnjić, Č., nav. dj., str. 225.

⁶³ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, materijali Pete glavne godišnje skupštine, rujna 1952.

⁶⁴ Višnjić, Č., nav. dj., str. 222.

⁶⁵ Isto, str. 224.

⁶⁶ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, Izvještaj sekretara druga Bogoljuba Rapajića na Drugoj glavnoj godišnjoj skupštini SKPD »Prosvjeta«, 16.–17. 1. 1949. u Zagrebu.; 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, zapisnik od 7. prosinca 1970.

cionalni opstanak Srba u Hrvatskoj«. ⁶⁷ U prvim je godinama Muzej imao jaku podršku vlasti, o čem svjedoči i zahvala vodstva »Prosvjete« na njihovoj Trećoj glavnoj godišnjoj skupštini 1950., kad se spominje »golema predusretljivost i pomoć narodne vlasti našoj mladoj ustanovi«. ⁶⁸

Fundus Muzeja činilo je oko 3000 predmeta koji su skupljeni u akciji spašavanja srpskoga kulturnog blaga tijekom Drugoga svjetskog rata iz srpskih crkava i manastira, koje je potakao tadašnji direktor Muzeja za umjetnost i obrt prof. Vladimir Tkalčić. ⁶⁹ Većina zbirki Muzeja bila je vlasništvo Srpske pravoslavne crkve, koja je predmete dala Muzeju na korištenje, a dio grade prikupljen je nakon rata – zbirka oružja, slika i drugih predmeta Stojana Jankovića, zbirka predmeta, fotografija i pisama književnika Sime Matavulja te sanduk narodnih privilegija iz Vojne Krajine od doseljavanja do 1815. ⁷⁰ Muzej su vodili upravitelj Branko Sučević i asistent Fedor Močanin.

U tom duhu Muzej je 1950. – 1969. priredio 11 izložbi: Izložbu srpske knjige i štampe u Hrvatsko (1950), Krajiško-seljačku bunu 1755 (1955), Izložbu ikona (1959), Grafike XVIII. i XIX. vijeka (1960) itd.

Muzej je u početku oformljen kao odjel Muzeja za umjetnost i obrt, 1952. se osamostalio, a već je 1962. ukinut kao samostalna ustanova. Muzej Srba u Hrvatskoj postao je 1965. odjel novoosnovanoga Povijesnog muzeja Hrvatske, no 1967. ukinut je i kao odjel. ⁷¹ Biblioteka Muzeja (dio bivše Centralne biblioteke), koja je iznosila oko 30.000 svezaka, od kojih je stotinjak rukopisnih knjiga i tiskanih rariteta, i koja je bila djelomice sređena, ⁷² ostala je tada dio Povijesnoga muzeja, ali je čuvana u neadekvatnim uvjetima (u podrumu, a dio na policama). Nakon toga pokrenute su u krugovima »Prosvjete« inicijative i rasprave radi ponovnoga formiranja tog odjela, a poslije eventualno i samostalnoga Muzeja, zbog čega se »Prosvjeta« obraćala Republičkomu sekretarijatu za prosvjetu, kulturu i fizičku kulturu. ⁷³ Kao rješenje ponovo je oformljen Muzej Srba u Hrvatskoj kao Odjel Srba u Hrvatskoj unutar Povijesnoga muzeja Hrvatske. Na zadnjoj, Jedanaestoj glavnoj skupštini SKD »Prosvjeta« među ostalim se ponovno postavilo pitanje ukidanja Centralne biblioteke i Muzeja Srba u Hrvatskoj, što je nazvano »kulturnim skandalom«, ⁷⁴ ali se do rješenja nije došlo.

⁶⁷ Isto, tiskanica SKD »Prosvjeta« 1944.–1969., Zagreb 1970., str. 41.

⁶⁸ Isto, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, Materijali Treće glavne godišnje skupštine SKD »Prosvjeta«, 12. 3. 1950.

⁶⁹ Isto, tiskanica SKD »Prosvjeta« 1944.–1969., Zagreb 1970., str. 40.

⁷⁰ Višnjić, Č., nav. dj., str., 225., 226.

⁷¹ O Muzeju Srba u Hrvatskoj vidi i u: Močanin, F. Muzej Srba u Hrvatskoj, *Historijski zbornik*, br. 1–4, 1948., str. 217.–221.

⁷² Isto, tiskanica SKD »Prosvjeta« 1944.–1969., Zagreb 1970., str. 41.

⁷³ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, zapisnik od 9. lipnja 1970., 21. listopada 1970.

⁷⁴ Isto, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, Stenografski zapisnik Jedanaeste glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, 1970., rasprava Vladimira Ivkovića, potpredsjednika zagrebačkog Pododbora, str. 38.

6. Srpsko pjevačko društvo »Obilić«

Srpsko pjevačko društvo »Obilić« osnovano je u Glini 20. listopada 1944., nedugo prije osnivanja »Prosvjete«, na poticaj Srpskoga kluba vijećnika ZAVNOH-a. Dirigent društva bio je Jakov Miličević, a njegov suradnik Simo Tesla. »Obilić« se sastojao od pripadnika NOV-a i POJ-a, a tijekom rata održavao je mnoge koncerte. Svoju je djelatnost društvo nastavilo i nakon rata, da bi se 13. travnja 1949. ujedinilo sa zborom Hrvatskoga prosvjetnog društva »Lisinski« u zbor »Bratstvo i jedinstvo« te tako prestalo sa samostalnim radom.⁷⁵

7. Suradnja s kulturnim i znanstvenim ustanovama

Suradnja SKD »Prosvjeta« s kulturnim, prosvjetnim i znanstvenim društvima navedena je kao jedan od zadataka Društva i u njezinim Pravilima.⁷⁶ U njima se kaže kako »Prosvjeta« aktivno surađuje s kulturno-prosvjetnim ustanovama, školama, Seljačkom slogom i drugim sličnim organizacijama i ustanovama. Među brojnim kulturno-prosvjetnim i znanstvenim ustanovama iz Hrvatske i Jugoslavije s kojima je »Prosvjeta« surađivala nalazimo tako SKD »Prosvjeta« iz Sarajeva, Maticu srpsku iz Novoga Sada, Maticu hrvatsku, Seljačku slogu, Savez kulturno-prosvjetnih društava/Prosvjetni sabor Hrvatske, Maticu iseljenika Hrvatske, Udruženje likovnih umjetnika Hrvatske, Savez ustanova i organizacija za širenje knjige, Savez amaterskih kazališta i kazališnih društava Hrvatske, Narodna Sveučilišta, mnoge osnovne škole, knjižnice i muzeje.⁷⁷ Glavni odbor »Prosvjete« imao je i svoga predstavnika u Zemaljskom odboru za uklanjanje nepismenosti te u Savezu kulturno-prosvjetnih društava.

No aktivnost »Prosvjete« u raznolikim kulturno-prosvjetnim i znanstvenim projektima nije bila u obimu u kojem je to vodstvo »Prosvjete« željelo. To je počelo izlaziti na vidjelo potkraj 1960-ih i početkom 1970-ih, kad se »Prosvjeta« željela jače aktivirati na društvenoj i kulturnoj sceni Hrvatske. U dokumentu pod naslovom *Mjesto i uloga SKD 'Prosvjeta' u savremenim društvenim kretanjima*⁷⁸ iskazuje se želja da se »Prosvjeta« pojavljuje kao organizator i inicijator različitih kulturnih i prosvjetnih manifestacija s različitim specijaliziranim ustanovama, traži se svakidašnja suradnja, a ne izolacija i zatvaranje u nacionalne okvire. U dokumentu se također ističe kulturna i prosvjetna povezanost Srba u Hrvatskoj s hrvatskom kulturom te se traži »izvlačenje 'Prosvjete' iz začahurenosti i 'prosvjetiteljstva' na relaciju šireg društvenog djelovanja«.⁷⁹ Takve »Prosvjetine« težnje nisu međutim

⁷⁵ Radelić, Z., nav. dj., str. 263.

⁷⁶ Isto, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, Šesta glavna godišnja skupština, 26. 10. 1953., Pravila SKD »Prosvjeta«.

⁷⁷ Šarić, T., Vojnović, B. *Inventar fonda HR-HDA-640 SKD »Prosvjeta«*, Zagreb 2014., str. 26.

⁷⁸ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, Prilog zapisniku sjednice IO »Prosvjete«, 21. 1. 1971.

⁷⁹ Isto.

naišle na odobravanje vladajućih te je njezino djelovanje već te godine zaustavljeno, a 1980. bit će i formalno ukinuta.

8. Pododbori »Prosvjete«

Osim preko kulturnih i prosvjetnih institucija i rada Glavnog odbora u Zagrebu, »Prosvjeta« je veliki dio svoje djelatnosti obavljala preko svojih podružnica – pododborna. Pododbori su osnivani i u većim gradovima, ali ih je većina bila u manje razvijenim seoskim sredinama, gdje su osim kulturne imali i prosvjetiteljsku ulogu. Pritom je Glavni odbor »Prosvjete« pomagao i poticao osnivanje i organizaciju rada pododborna u materijalnom i kadrovskom pogledu te ih opskrbljivao namještajem, knjigama i opremom.⁸⁰ Nakon pada srpskih političara 1950, zaustavljen je rad gradskih pododborna.⁸¹

No od samoga početka rada »Prosvjete« kroz pododbore na terenu počeli su se pokazivati problemi. Razlog tomu bila su različita gledišta o potrebi osnivanja pododborna i karakteru »Prosvjete« kao organizacije. Rezerve prema osnivanju i radu pododborna imalo je i stanovništvo, ali i sama vodstva pododborna. Zbog nacionalne podijeljenosti stanovništva i zaziranjem Srba od uključivanja u bilo kakva nacionalna društva (ali i Hrvata u Seljačku slogu) neki su pododbori radili manjim intenzitetom od ostalih, primjerice pododbor u Orahovici.⁸²

Na terenu se i od vodstava pododborna nerijetko čulo mišljenje kako je »Prosvjeta« usko srpska ustanova, zbog čega je dolazilo do sukoba Srba »frontovaca« i vodstava pododborna »Prosvjete«.⁸³ O tom se problemu očitovao i D. Brkić na Glavnoj godišnjoj skupštini 1949., navodeći kako »pododbori Prosvjete moraju brzo i na vrijeme čistiti svoje redove od eventualnih protunarodnih i neprijateljskih elemenata. Oni su dužni raditi na jačanju i produbljivanju bratstva i jedinstva«.⁸⁴

U nekim je krajevima (Korenica, Udbina, Vrginmost, Petrinja, Vinkovci, Bjelovar) čak vladalo mišljenje da je »Prosvjeta« preživjela šovinistička, pravoslavna organizacija – jedna legalna četnička organizacija,⁸⁵ a često niti komunisti nisu shvaćali potrebu postojanja pododborna. Pododbore »Prosvjete« povezivalo se s nacionalističkim tendencijama koje KPH/SKH nije želio oživljavati niti poticati – pogotovo se to manifestiralo kod članova pojedinih kotarskih komiteta KPH/SKH koji su postavljali pitanja o karakteru Društva. Djelovanje kulturnoga društva koje

⁸⁰ Spehnyak, K. Prilog istraživanju Srpskog kulturno-prosvjetnog društva »Prosvjeta« 1945.–1950. *Časopis za suvremenu povijest*, 22 (1–2), 1990., str. 113.

⁸¹ Višnjić, Č. nav. dj., str. 215.

⁸² Isto, str. 206., 207.; HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, Zapisnik Druge glavne godišnje skupštine, 16. 1. 1949.

⁸³ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 2. Dokumenti Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj, Zapisnik sa sastanka partijske jedinice pri GO Srba u Hrvatskoj (sekretar Mile Počuča, Stevo Zečević, Bogoljub Rapajić, Čanica Opačić, dr. Bogdan Stojsavljević), 19. 2. 1947.

⁸⁴ Isto, tiskanica SKD »Prosvjeta«, Zapisnik Druge glavne godišnje skupštine, 16. 1. 1949., izlaganje D. Brkića, potpredsjednika Vlade NRH.

⁸⁵ Isto, 3.1. Izvještaj o radu »Prosvjete« (za kulturnu komisiju za Kongres SSRNH).

je imalo predznak »srpsko« nije uvijek nailazilo na razumijevanje, te se na njega nije gledalo kao na ponajprije prosvjetno društvo sa zadatkom prosvjeđivanja sela, kaže se u materijalima Pete glavne skupštine »Prosvjete«.⁸⁶ Pritom je glavnu ulogu imao Glavni odbor, koji je kroz » ideološko-politički rad...intervenirao u svakom slučaju bilo kakvog skretanja s određene linije«,⁸⁷ uz pomoć frontovskoga i partijskoga rukovodstva u centru.

Unatoč problemima te vrste, »Prosvjeta« je kroz rad Centra i pododborâ gradila škole, otvarala brojne knjižnice, čitaonice i klubove, organizirala tečajeve opismenjavanja, različite tematske tečajeve (poljoprivredne, domaćinske, zdravstvene i dr.) i predavanja, proučavala povijest i život Srba u Hrvatskoj, izdavala studije i knjige, stipendirala darovite učenike, podizala spomenike zaslužnim osobama, nje govala folklorne i muzičke tradicije te organizirala tradicionalne kulturne manifestacije. Pododbori su, osim navedenoga, pomagali pri podizanju društvenih prostorija, organizirali druge vidove kulturno-prosvjetnih i umjetničkih aktivnosti, poticali širenje časopisa *Prosvjeta*, pomagali pri izgradnji športskih igrališta, elektrifikaciji sela, izgradnji seoskih putova, vodovoda, zdravstvenih ustanova i dr. Glavni odbor SKD »Prosvjete« također je financijski pomagao potrebite krajeve novčanim donacijama za izgradnju kulturnih, obrazovnih i športskih objekata ili nabavu rekvizita i opreme. Pododbori su bili organizatori i velikoga broja priredba s različitim programima te sudionici mnogih kotarskih i općinskih kulturno-umjetničkih smotra. Priredbe i akademije redovito su održavane povodom proslava državnih praznika i drugih manifestacija, primjerice proslave 40-godišnjice osnivanja i rada KPJ.⁸⁸ U okviru pododborâ djelovale su i mnogobrojne sekcije – diletantske (glumačke), pjevačke, tamburaške, folklorne te šahovske.

Koliko je bilo pododborâ »Prosvjete«? Za održavanja Prve godišnje skupštine SKD »Prosvjeta« 1947. bilo je samo 67 pododborâ, u siječnju 1949. bilo ih je 178, 1950. broj je narastao na 201, 1951. ih je bilo 240, 1952. 260, 1953. 276, 1955. 303, 1957. broj je pao na 285, 1961. na 200, a do 1964. na 160 pododborâ.⁸⁹ Rad pododborâ nije bio ujednačen – u nekim se pododborima stvarno radilo, dok su drugi postojali samo formalno. Aktivni su, primjerice, bili pododbori u Zagrebu, Karlovcu i Osijeku, pododbor u Okučanima, Tušiloviću, Kneževim Vinogradima, Jagodnjaku, Sjeničaju i dr.⁹⁰ Mnogi pododbori često uopće nisu slali izvješća niti ikakve informacije o svom djelovanju,⁹¹ što se vidi i iz njihove izvorne dokumentacije, pa se nije mogla dobiti zaokružena i potpuna slika njihova rada. Tako je broj pododborâ, osobito onih aktivnih, iako »na papiru« velik, u stvarnosti je već od

⁸⁶ Isto, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, materijali Pete glavne godišnje skupštine SKPD »Prosvjeta«, 1952.

⁸⁷ Isto, 3.1., Zapisnik Druge glavne godišnje skupštine, 16. 1. 1949.

⁸⁸ Isto, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, materijali Devete glavne godišnje skupštine SKPD »Prosvjeta«, Izvještaj sekretara »Prosvjete« i Nadzornog odbora o radu i poslovanju društva, Zagreb 1960., str. 5.

⁸⁹ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, Zapisnici Glavnih godišnjih skupština 1947.–1971.

⁹⁰ Isto, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, Sedma glavna godišnja skupština, 24. 1. 1955.

⁹¹ Isto, Izvještaj o radu »Prosvjete« (za kulturnu komisiju za Kongres SSRNH).

početka 1950-ih počeo opadati, pa je iznosio oko polovice ukupnoga broja. Godine 1970. aktivno ih je djelovalo samo oko 20-ak.⁹²

Drastičan pad u broju aktivnih pododbora vodstvo »Prosvjete« tumačilo je prenošenjem kulturno-prosvjetnih djelatnosti na druga društva ili organizacije – primjerice KUD-ove, vatrogasna društva, omladinske organizacije ili športske klubove, koji su radili u drugačijim oblicima od onog u pododborima.⁹³

»Prosvjeta« 60-ih i 70-ih godina 20. stoljeća – ponovni pokušaj aktivacije i njezin kraj

Nakon pada vodećih srpskih političara, deklarativno zbog IB-a, »Prosvjeta« nastavlja s radom, ali gubi podršku vladajućih struktura. »Prosvjeta« preživljava, bez prihoda, a »Vojin Jelić pokušava prodati knjige na ćirilici i širiti pretplatu na 'Srpsku riječ', novine koje su se od političkih transformirale u dječje.«⁹⁴ Nezavidan položaj »Prosvjete« potvrđen je i u knjižici – rezimeu rada društva iz 1970., u kojoj se navodi kako SKD »Prosvjeta« već duži niz godina nije mogla razvijati svoju »kulturnu i društvenu misiju onako široko kako se za to ukazivala potreba i kako je željelo njeno članstvo jer šira društvena zajednica ne pomaže ni izdaleka dovoljno njegovo inače vrlo korisno i neophodno potrebno djelovanje«. Spominju se dalje i »vrlo ograničena financijska sredstva«, zbog čega se na svakoj Glavnoj skupštini zahtijevalo da Glavni i Izvršni odbor budu organizatori »šire aktivnosti i mnogo ambicioznijeg programa djelatnosti SKD 'Prosvjeta' što se nije moglo ostvariti iz navedenih razloga.«⁹⁵

Možda kao znak da je usprkos njihovim žalbama za nedovoljnom potporom ipak uvažavana ili kao pak sredstvo za umirenje, Društvo je ukazom predsjednika SFRJ Josipa Broza Tita od 17. veljače 1970. odlikovano Ordenom zasluge za narod sa zlatnom zvijezdom.

Činjenica je da od kraja 1960-ih i početka 1970-ih »Prosvjeta« nastoji intenzivirati svoj rad i proširiti svoju djelatnost na političkim, a ne kulturnim pretpostavkama.⁹⁶ Širenje »Prosvjetina« rada u to vrijeme bilo je ustvari pandan događajima koji su se odvijali u okviru Hrvatskoga proljeća i traženja hrvatskog identiteta unutar Jugoslavije. Članovi »Prosvjete« pratili su zbivanja i referirali se pritom na određena pitanja srpskog identiteta i njegova jačeg isticanja i prepoznavanja u tadašnjoj Hrvatskoj.

Nastojanja »Prosvjete« za jačom afirmacijom u javnosti kretala su se postupno: još 1966. IO »Prosvjete« osniva Kulturno-umjetničku i Kulturno-istorijsku sekciju društva,⁹⁷ u okviru kojega je planirano i pokretanje godišnjega znan-

⁹² Isto, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, zapisnik od 21. listopada 1970.

⁹³ Isto, 3.1. Glavne skupštine SKD »Prosvjeta«, Deseta glavna godišnja skupština, 22. 11. 1964.

⁹⁴ Višnjić, Č., nav. dj., str. 241.

⁹⁵ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta« 1944.–1969., Zagreb 1970., str. 22.

⁹⁶ Roksandić, D., nav. dj., str. 146.

⁹⁷ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, Zapisnik sjednice IO »Prosvjete«, 22. 9. 1966.

stvenog časopisa, zbornika historijskih i kulturno-historijskih radova te ponovno pokretanje *Kalendar* »Prosvjete«, koji je, zbog nedostatka sredstava, prestao izlaziti 1960.⁹⁸

Objava Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika, koju je uz veći broj kulturnih i javnih djelatnika potpisalo i 18 hrvatskih kulturnih i znanstvenih ustanova, u kojoj se traži ravnopravnost hrvatskoga jezika unutar federacije te postavlja pitanje jezika kao nacionalnog obilježja, uzdrmala je vodstvo i članstvo »Prosvjete«. Na Deklaraciju su iz Beograda odgovorili srpski intelektualci Udruženja književnika Srbije »Predlogom za razmišljanje«, kojim podržavaju »Deklaraciju« i traže prava za srpski jezik – da Srbi u svim republikama dobiju pravo na svoj književni jezik u školama, izdavaštvu i novinama.⁹⁹ Time su se obje strane negativno izjasnile o Novosadskom dogovoru iz 1954. i o jedinstvu jezika, Izvršni odbor »Prosvjete« oba je teksta jednodušno osudio kao »pokušaj razdora i šovinizma među narodima« podržavajući Novosadski dogovor želeći dogovor među narodima oko svih spornih pitanja.¹⁰⁰

»Prosvjeta« je nastavila s razvojem svojih aktivnosti u centru – 1968. u Preradovićevoj ulici 18 dovršen je društveni dom, koji je trebao postati društveni centar »Prosvjete« u Zagrebu. Želja je bila formirati sekciju za film i kulturno-umjetničke priredbe, organizirati različite tribine, za idejno-politički rad, aktualne razgovore, obrazovnu tribinu, te Centar za rad s omladinom i propagandnu službu. Pri GO »Prosvjete« trebali su biti formirani i Fond za kulturnu i izdavačku djelatnost SKD »Prosvjeta« te Odjel za dokumentaciju.¹⁰¹

U to je doba Nikica Rapajić, predsjednik IO »Prosvjete«, započeo razgovore s Hrvojem Ivekovićem, predsjednikom Matice hrvatske¹⁰² o željenoj suradnji među tim dvjema kulturno-prosvjetnim ustanovama. O tom svjedoči i govor H. Ivekovića na Jedanaestoj glavnoj godišnjoj skupštini »Prosvjete«, 12. lipnja 1970., kad je istaknuo kako »Matica hrvatska stoji na stanovištu da se progresivne snage našeg društva trebaju angažirati u odgoju pozitivnog i kreativnog nacionalnog osjećaja svih naroda i narodnosti u našoj zemlji jer ignoriranje, potiskivanje i aktivno suzbijanje nacionalnog osjećaja i prava deklariranja o pripadnosti nekom narodu dovode do hipertrofiranja tog osjećaja pa se nacionalizam nužno pojavljuje u neprirodnom i ideologiziranom obliku te postaje reakcionaran i štetan ... zato naša dva najveća kulturno-prosvjetna društva imaju historijsku zadaću da te velike ideale svojim djelovanjem unose u svijest ljudi oba naša naroda ... Upravo zbog toga držim da bi Matica hrvatska i Prosvjeta trebale u mnogim kulturnim manifestacijama nastupati i djelovati zajednički.«¹⁰³

⁹⁸ Isto, Program rada SKDP u 1967. godini (IO)

⁹⁹ Radelić, nav. dj., str. 407., Bilandžić, nav. dj., str. 517.

¹⁰⁰ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, Tekst »Povodom Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika« i »Predloga za razmišljanje« Prilog zapisniku sjednice IO »Prosvjete«, 6. 4. 1967.

¹⁰¹ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, Zapisnik sjednice IO »Prosvjete«, 25. 9. 1968.

¹⁰² Isto, Zapisnik sjednice IO »Prosvjete«, 11. 4. 1969.

¹⁰³ Isto, Stenografski zapisnik Jedanaeste glavne godišnje skupštine, 12. 6. 1970.

Očito je da su se obje institucije željele jače profilirati u društvu isticanjem nacionalnih posebnosti i prava. No suradnja »Prosvjete« i Matice hrvatske mogla se razviti samo do određene mjere, jer su obje institucije za svoj narod tražile širenje postojećih prava, što se nije moglo ostvariti. Tako je IO »Prosvjete« unutar »Prosvjete« počeo postavljati pitanja povezana s jezikom, odnosno njegovoj uporabi u medijima i školama, iako je još 1967. osudio hrvatsku »Deklaraciju«. Zastupana je teza kako jezik javnog informiranja »nije i naš jezik«, a nije prihvaćan niti jezik za programe škola i školskih programa, koji su, držalo se, napravljeni »tako da srpska djeca budu asimilirana«, jer nacrt planova i programa osnovnih i srednjih škola nije odgovarao učenicima srpske nacionalnosti. Također je isticano kako školski programi »niti koncepcijom ni sadržajem ne osiguravaju izučavanje srpskog jezika, književnosti, istorije i uopšte kulture te potvrđivanje njihovog nacionalnog identiteta«. ¹⁰⁴ Slijedom toga ponovo je osuđena »Deklaracija o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika«, koja je slovila kao izraz hrvatskoga nacionalizma (nauštrb srpskoga jezika kao ravnopravnog u Hrvatskoj te izigravanje Novosadskoga dogovora iz 1954). ¹⁰⁵ Osuđen je i stav Matice hrvatske prema jeziku, izbacivanje pridjeva »srpski« iz imena jezika i čišćenje »srbizama«.

Povezano s tim čelništvo »Prosvjete« izradilo je i poslalo predstavku CK SKH-u o pitanju »neodređenog i nejasnog položaja Srba u Hrvatskoj«, zatim o potrebi ustavnih promjena i očuvanju srpskoga jezika i naroda nasuprot tendenciji pročišćivanju hrvatskoga jezika. Tražilo se uvođenje ustavnih promjena kojima bi se garantirali ravnopravni državno-politički status Srba i ravnopravnost srpskoga jezika, njegova upotreba u svim domenama javnoga života te da se svi službeni akti, dokumenti i zakoni »državnih i društvenih organa« obvezno objavljuju i na srpskoj ijekavici i ćirilničnim pismom. ¹⁰⁶ U grupi za izradbu prijedloga za promjene Ustava SRH djelovali su od 1969. Nikica Rapajić, Milan Bosanac, Milan Nožinić i Mile Dakić. No prof. dr. sc. Milan Bosanac, potpredsjednik »Prosvjete«, usprotivio se 1971. bilo kakvim političkim raspravama o amandmanima na Ustav. ¹⁰⁷

Definiranje položaja Srba u Hrvatskoj neki su pojedinci tražili i kroz aktivaciju Glavnog odbora Srba u Hrvatskoj. Jedan od njih bio je Nikica Rapajić, bivši predsjednik »Prosvjete«. On je tražio sazivanje Drugoga kongresa Srba u Hrvatskoj, koji je, prema njegovu mišljenju, trebao odlučiti o djelatnosti GO Srba u Hrvatskoj (kao tijela koje nikad nije formalno ukinuto), a koji se pak trebao baviti pitanjima političkoga i državno-pravnoga karaktera. »Prosvjeta«, koja je inače bila tijelo GO Srba za kulturna i prosvjetna pitanja, ne bi se njima trebala baviti, »a sada

¹⁰⁴ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, zapisnik od 6. srpnja i 24. rujna 1971.

¹⁰⁵ Isto, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, zapisnik od 21. listopada 1970.; Glavni odbor 1953.–1971., stenografski zapisnik sa proširene sjednice Glavnog odbora SKD »Prosvjeta«, 6. ožujka 1971.

¹⁰⁶ Isto, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, Zaključak Radne grupe za nastavne planove i programe SKD »Prosvjete« od 18. rujna 1971.

¹⁰⁷ Isto, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, Izvod iz diskusije sa sjednice IO SKD »Prosvjeta«, u Zagrebu u ožujku 1971. godine.

je to bilo neminovno«, naglašavao je Rapajić.¹⁰⁸ No politička aktivacija GO Srba nije imala podršku vladajućih, što je naznačio i Pero Pirker, sekretar Izvršnoga komiteta CK SKH, koji je nazočio toj sjednici, rekavši kako je »duboko rezerviran« prema GO Srba u Hrvatskoj, ali da pozdravlja Klub zastupnika Srba u Saboru koji »ima ispravnu dimenziju«.¹⁰⁹

Tad se govorilo i o promjeni imena Društva u Srpsko kulturno i naučno društvo »Prosvjeta« ili Matica Srba u Hrvatskoj te ono konačno prihvaćen – Prosvjeta – zajednica Srba u Hrvatskoj.¹¹⁰ Ekstremne izjave pojedinih članova »Prosvjete« išle su u smjeru spominjanja hrvatskoga šovinizma, koji ima veliku podršku Katoličke crkve i hrvatskoga komunističkog rukovodstva, usporedbi s ustaškim režimom u svezi s jezikom te zahtjeva da se na zgradu Sabora u vrijeme zasjedanja izvjesi i srpska zastava.¹¹¹

»Prosvjeta« 1971. izdaje i dokument »Mjesto i uloga SKD »Prosvjeta u savremenim društvenim kretanjima«,¹¹² koji je bio izraz nezadovoljstva njezinim dotadašnjim položajem te ujedno stremljenja prema mnogo širim zonama utjecaja u društvu. U njemu se konstatiralo kako »Prosvjeta« godinama životari iz objektivnih razloga – vrlo slabe materijalne i kadrovske baze društva – da je orijentirana uglavnom na prosvječivanje sela zastarjelim metodama te tražio »sadržajni rad, znanstveni i istraživački«, kao i publicistička i izdavačka djelatnost. U dokumentu se navelo i kako je »Prosvjeta« došla u položaj koji »ne odgovara kulturnom i prosvjetnom reprezentu Srba u Hrvatskoj«. Također se tražilo da se »što preciznije odrede načini i forme najadekvatnijeg tretmana nacionalne individualnosti Srba u Hrvatskoj u novinarskoj i publicističkoj djelatnosti, na radiju i televiziji, u naučnim, kulturnim i prosvjetnim institucijama«.¹¹³

O radu Društva intenzivno se raspravljalo i na sjednicama IO te ga se željelo proširiti i na istraživanje različitih aspekata života Srba u Hrvatskoj – političku i gospodarsku povijest, jezik i književnost, likovnu umjetnost te narodni život i običaje.¹¹⁴ Također se planirala razvijati suradnja s različitim kulturnim, prosvjetnim i znanstvenim ustanovama – fakultetima, JAZU, medijima. Željelo se ponovo osnovati neke od ukinutih srpskih ustanova, ali i pokrenuti nove: Institut za historiju i jezik srpskog naroda u Hrvatskoj, Biblioteku s dokumentacijom, Historijski muzej srpskog naroda u Hrvatskoj, pokrenuti časopis *Novi ljetopis*, nedjeljnik *Srp-*

¹⁰⁸ Isto, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, Stenografski zapisnik sastanka IO »Prosvjete«, 11. 3. 1971.

¹⁰⁹ Isto, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, Stenografski zapisnik sastanka IO »Prosvjete«, 11. 3. 1971.

¹¹⁰ Isto, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, tekst Mjesto i uloga SKD »Prosvjeta« u savremenim društvenim kretanjima, Zaključci, 1971.

¹¹¹ Isto, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, Izvod iz diskusije sa sjednice IO SKD »Prosvjeta«, u Zagrebu u ožujku 1971. godine.

¹¹² Isto, Prilog zapisniku sjednice IO »Prosvjete«, 21. 1. 1971.

¹¹³ Isto, Zapisnik sjednice IO »Prosvjete«, 17. 3. 1969.

¹¹⁴ Isto, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, Dvogodišnji plan rada SKD »Prosvjeta«, 1970.

ska riječ, Kalendar »Prosvjeta«, nastaviti s izdavanjem knjiga i zbornika te ostvariti povrat nacionalizirane »Prosvjetine« zgrade u Preradovićevoj ulici.¹¹⁵

Slijedom takvih tendencija u svibnju 1971. formirane su nove komisije »Prosvjete«: za organizaciona pitanja, za praćenje nastavnih planova i programa osnovnih i srednjih škola i problema jezika, za izdavačku djelatnost društva, za kulturno-istorijska pitanja, za naučno-istraživački rad, za organizaciju predavanja, za kulturno-umjetnički rad, za materijalna i ekonomska pitanja, za opće prosvjećivanje sela, za mlade literature – članove SKD »Prosvjeta« te za izradbu prijedloga povezanih s raspravom o promjenama Ustava SR Hrvatske.¹¹⁶

»Prosvjeta« je svojim djelovanjem potkraj 60-ih i početkom 70-ih godina 20. st. u velikoj mjeri zagazila u područje koje nije bilo njezino – od kulturno-prosvjetnog društva krenula je putem pretvorbe u političku organizaciju Srba u Hrvatskoj s velikim zahtjevima proširenja prava i jačanja srpskoga nacionalnog identiteta. Iako praksa potiskivanja posebnih nacionalnih interesa i uloga komunizma kao ujednačivajućega čimbenika nije ugrozila njihove nacionalne interese, Srbi u jeku Hrvatskoga proljeća počinju zahtijevati svoja prava, pri čem su zahtjevi za kulturnom i političkom autonomijom rasli usporedo s onima Hrvata za što većom samostalnošću u okviru Jugoslavije.¹¹⁷ Vlasti su takvo djelovanje »Prosvjete« uspoređivali s onim Matice hrvatske, što je vodstvo »Prosvjete« odlučno odbacivalo. Stoga je »Prosvjeta« neutralizirana – Društvo je prestalo s radom 1972., formalno ukinuto 23. svibnja 1980. – kao i Matica hrvatska, jer »nije bilo opravdano da, za razliku od narodnosti, pripadnici naroda otvaraju posebne nacionalne institucije, napose ne Hrvati i Srbi u Hrvatskoj.¹¹⁸

Izvori i literatura

Bilandžić, Dušan. Hrvatska moderna povijest, Zagreb: Golden marketing 1999.

HR-HDA-640. Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta«

HR-HDA-1220. Centralni komitet Saveza komunista Hrvatske, Politbiro CK SKH

HR-HDA-1231. Republička konferencija Saveza socijalističke omladine Hrvatske

<http://prosvjeta.net>

Moačanin, Fedor, »Muzej Srba u Hrvatskoj«, *Historijski zbornik*, br. 1–4, 1948., 217–221.

¹¹⁵ HR-HDA-640. SKD »Prosvjeta«, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, zapisnik sjednice od 17. ožujka 1969.; Zapisnik sjednice GO »Prosvjete«, 17. 10. 1971.

¹¹⁶ Isto, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, zapisnik od 24. svibnja 1971.

¹¹⁷ Radelić, Z., nav. dj., str. 485.

¹¹⁸ Isto, 3.3.1. Zapisnici sjednica Izvršnog odbora, zapisnik od 24. svibnja 1971.; Roksandić, D., nav. dj., str. 146.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918.–1988.*, treća knjiga, *Socijalistička Jugoslavija 1945.–1988.*, Beograd: Nolit., 1988.

Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. od zajedništva do razlaza*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest [etc.], 2006.

Roksandić, Drago, *Srbi u Hrvatskoj. Od 15. stoljeća do naših dana*, Vjesnik, Zagreb 1991.

Spehnjak, Katarina, »Prilog istraživanju Srpskog kulturno-prosvjetnog društva »Prosvjeta« 1945.–1950. *Časopis za suvremenu povijest*, 22 (1–2), 1990.

Spehnjak, Katarina. *Javnost i propaganda: Narodna fronta u politici i kulturi Hrvatske 1945 – 1962*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2002.

Šarić, Tatjana, *Kulturna politika vlasti u NR Hrvatskoj – primjer Matice hrvatske 1945.–1952.*, magistarski rad, Zagreb, 2008.

Šarić, Tatjana, Vojnović, Branislava, *Inventar fonda HR-HDA-640 SKD »Prosvjeta«*, Zagreb, 2014.

Višnjić, Čedomir. *Partizansko ljetovanje: Hrvatska i Srbi 1945. – 1950.*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo »Prosvjeta«, 2003.

Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske: 1945. – 1952., Vojnović, Branislava (prir.). Sv. II. Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2007.

Zbornik dokumenata ZAVNOH-a 1943., IHRPH, Zagreb, 1964.

Zbornik dokumenata ZAVNOH-a 1944., IHRPH, Zagreb 1970.

Summary

SERBIAN CULTURAL SOCIETY “PROSVJETA” – A CONTRIBUTION TO THE 70TH ANNIVERSARY OF THE FOUNDATION

The topic of this article is the activity of the Serbian cultural society “Prosvjeta” from its foundation in 1944 to its cessation in the early 1970s and formal abolition in 1980. Due to the fact the historiography has not dealt with this subject to a large extent, the article is mostly based on original materials from the Croatian State Archives fonds HR-HDA-640. Srpsko kulturno društvo “Prosvjeta”. The activity of the society is examined through the work of its Central Committee at its centre, as well as subcommittees-subsidiaries on the ground, in rural areas. It was there that “Prosvjeta”, together with other institutions, played a major role in introducing literacy to the population, building schools, opening libraries and clubs, organizing various courses, lectures and other aspects of cultural, educational and artistic activities. The connections between “Prosvjeta” and political representatives of Serbs in Croatia within the government institutions of Federal Croatia/

People's Republic of Croatia/Socialist Republic of Croatia (Serbian Councillor Club of ZAVNOH and Central Serbian Committee in Croatia) were also researched, as well as the links with important Serbian politicians filling the state and Party posts in Croatia, who at the same time were also the initiators and leaders of the Serbian institutions founded after the Second World War. "Prosvjeta" had its biggest influence during the post-war period, during the time that, besides the Society in Zagreb within which there also existed its publishing company, bookstore, reading room and papers "Srpska riječ" (later renamed "Prosvjeta"), saw the establishment of the Museum of Serbs in Croatia, Central library, Archives of Serbs in Croatia and "Obilić" singing club. At that time "Prosvjeta" had the support of both the government and the Party, because being the part of the People's Front of Croatia it followed its programme and ideology i.e. that of the Party. As a Serbian institution, it also served the purpose of channelizing the ruling Party strategy of reducing and not emphasizing the national differences and spreading "brotherhood and unity". The leading Serbian politicians during the post-war period in Croatia, especially Duško Brkić, Rade Žigić and Stanko Čanica Opačić, played a great role in implementing government's policies, but the position of "Prosvjeta" and other Serbian institutions changed after they criticised the government and soon afterwards relinquished their posts. The institutions were mostly abolished or merged with similar ones, while the role of "Prosvjeta" was reduced to a purely educational one in rural areas. In the late 1960s and early 1970s during the awakening of "Croatian Spring" "Prosvjeta" endeavoured to expand its activity from cultural-educational to political field, which was not taken kindly and in the end caused its abolishment.

Keywords: Serbian cultural society "Prosvjeta", Serbs in Croatia, socialism, culture, education

Translated by Marijan Bosnar